

Fəzail Vəliyev, Gülzadə Abdulova
**XIX-XX əsrin əvvəllərində Qarabağın
ənənəvi qadın geyimləri (çəpkənlər)**

Açar sözlər: Qarabağ, çəpkən, nimitənə, geyim mədəniyyəti, qadın geyimi

UOT 39

Bəşərin əski yaranış çağlarından üzü bəri öz mövcudluğunu qoruyub saxlayan və ya saxlaya bilməyən hər bir xalq (etnos) dünya mədəniyyəti xəzinəsinə orijinal maddi və mənəvi dəyərlər bəxş etmişdir. Dünya mədəniyyəti panteonunda özünün maddi və mənəvi dəyərləri ilə seçilən türk mədəniyyəti və onun tərkib hissəsi olan Azərbaycan mədəniyyəti də minilliklərin əməli vərdişləri, empirik bilik və təcrübələri ilə yaranıb biçimlənmiş, yetərinə zənginləşmişdir.

Maddi mədəniyyətin yaradıcısı olan insan öz yaşayışını təmin etmək üçün çox zaman elə maddi istehsalın özündən asılı olur. Yəni, insan yeyib-içmədən, geyinib-kecinmədən, evə-ocağa sahib olmadan hər hansı bir ictimai-faydalı əməklə yetərinə məşğul ola bilməz. Bu baxımdan maddi mədəniyyətin - xalqın ictimai şüur səviyyəsinin barometri və ya etnik təzahür göstəricisinin öyrənilməsi, xalqın istehsal fəaliyyətinin öyrənilməsi deməkdir. Daha geniş anlamda isə bəşəriyyətin müxtəlif tarixi inkişaf mərhələlərində bu istehsal fəaliyyətinin məhsulu olan maddi mədəniyyət sərvətlərinin sosial-iqtisadi və texniki-mədəni cəhətdən təkamülünün öyrənilməsi deməkdir. Keçmiş maddi-mədəni irsi öyrənmədən isə müasir mərhələdə bu sahədə baş verən keyfiyyət dəyişikliklərinin mahiyyətini dərk etmək mümkün deyildir.

Azərbaycanın zəngin maddi mədəniyyət irsi kompleksində geyimlərin və bəzəklərin özünəməxsus yeri vardır. Uzun sürən tarixi inkişaf prosesinin məhsulu olan geyim mədəniyyəti yerli təbii-coğrafi şəraitin, əhalinin təsərrüfat məşğuliyyətinin istiqamətinin, sosial-iqtisadi inkişafın gerçək səviyyəsinin, sosial təbəqələşmə və ictimai fərqlərin, eləcə də xalqımızın etno-sosial birliyində qararlaşan etnoslarla qarşılıqlı təmas, etno-sosial, etno-siyasi və etno-mədəni əlaqələrin yaratdığı müştərək zənginləşmənin fəal təsiri altında formalaşmışdır. Geyim mədəniyyətinin böyük təkamül və inkişaf yolu keçməsinə xalqın yaradıcı əməyinin, empirik bilik və təcrübəsinin, nəsillərdən-nəsillərə əmanət kimi ötürülən peşə-sənət vərdişlərinin rolu da inkaredilməzdir.

Geyimlərin və bəzəklərin öyrənilməsi hər bir xalqın milli xüsusiyyətlərini, iqtisadi və mədəni həyat səviyyəsini, təsərrüfat məşğuliyyətinin istiqamətini, onun başqa xalqlarla tarixi əlaqə və qarşılıqlı təsir məsələlərini, etik normalarını, estetik və bədii zövqünü, etnik və sinfi mənsubiyyətini müəyyənləşdirməkdə əhəmiyyətli mənbə rolunu oynayır (14, s.174).

Turk mintani

Ənənəvi xalq geyim kompleksinin meydana gəlməsi uzun sürən tarixi inkişaf prosesinin nəticəsi olduğundan o, xalqın etnogenez problemi öyrənilməsində də vacib mənbələrdən biri hesab olunur. «Digər tarixi mənbələrlə bərabər, geyimlərə aid olan materiallar da hər bir xalqın mədəni-tarixi əlaqələrinin, milli xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsinə və etnogenez probleminin həllinə cəlb oluna bilər» (18, s.3; 25, s.3).

XIX-XX əsrin əvvəllərinə qədər özünün etnik-milli xüsusiyyətlərini, tikiş texnikasını, məhəlli-lokal spesifikasiyasını qoruyub saxlayan Azərbaycan xalq geyimləri XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq rus, Avropa və bütövlükdə dünya geyim mədəniyyətinin fəal müdaxiləsi nəticəsində büsbütün yenilənmiş, xalqın uzun müddət böyük qayğı ilə qoruyub saxladığı və istifadə etdiyi ənənəvi geyim dəstləri muzey eksponatlarına çevrilmişdir. Hazırda bu geyim dəstlərini az-çox dərəcədə milli bayramlarımız zamanı rəqs kollektivlərinin əyinlərində, olsa-olsa, xalqın milli dəyərlərinə önəm verən ayrı-ayrı televiziya ekranlarında görə bilirik. Buna görə də milli xalq geyimlərimizi - xalqımızın milli maddi dəyərlərinin tərkib hissəsi olan bu milli sərvətlərimizi yenidən məişətə qaytarmalı, onların hər birinin etnoqrafik şərhini və təsvirini verməklə, xalqın geyim mədəniyyətində yerini və rolunu elmi cəhətdən araşdırmalıyıq. Bu sahədə həyata keçirilmiş və ya həyata keçiriləcək hər bir səmərəli fəaliyyət xalqımızın yaratmış olduğu dəyərlərə və son nəticədə Azərbaycançılıq milli ideologiyamıza layiqli töhfə olardı.

Məlumdur ki, Azərbaycan Respublikasının Qarabağ bölgəsi müstəqil tarixi-coğrafi, etnik-mədəni və tarixi-etnoqrafik bölgə kimi özünün spesifikasiyasına, məhəlli-lokal xüsusiyyətlərinə, mədəniyyət və məişət tərzinin özünəməxsusluğuna görə respublikamızın digər tarixi-etnoqrafik bölgələri arasında xüsusi yer tutur. Burada zaman-zaman formalaşmış maddi və mənəvi dəyərlər yerli sosial-iqtisadi, mədəni-tarixi və təbii-coğrafi amillərin fəal təsiri ilə ümumazərbaycan, ümumtürk, hətta geniş anlamda ümumdünya mədəniyyətini xeyli zənginləşdirmişdir. Qarabağ tarixi-etnoqrafik bölgəsində milli-maddi dəyərlərimizin tərkib hissəsi olan geyim mədəniyyəti də zaman-zaman yaranaraq biçimlənmiş, XIX-XX əsrin əvvəllərində

Turk chepkeni

tam kamilləşmə dövrünə qədəm qoymuşdur. Bölgənin geyim mədəniyyəti kompleksində qadın çiyin geyimlərindən olan çəpkənlərin xüsusi yeri vardır.

Azərbaycanda geyim mədəniyyətinin tarixi ilə məşğul olan istər etnoqraf-alimlər, istərsə də sənətsünas-araşdırıcılar bu vaxta qədər çəpkənin, bir geyim tipi kimi nə zamandan xalq məişətinə daxil olduğunu, geyimi ifadə edən sözün mənə çalarını, etimologiyası və semantikasını araşdırmağa

cəhd göstərməmişlər. Qeyd edək ki, XVII əsrə qədər əlimizin altında olan mənbə və məxəzlərin əksəriyyəti bu geyim tipinin xalqın istifadəsində olması barədə susur. Lakin titoloji cəhətdən çəpkənlə eynilik təşkil edən nimtənə (mintənə) haqqında yazılı məlumatlar XII əsrə qədər gedib çıxır. Belə ki, XII əsr Şərq və Azərbaycan intibahının dahilərindən olan Nizaminin əsərlərində “nimtənə” adlı geyim tipindən söhbət açılır. Böyük şair “Sirlər xəzinəsi” əsərində yazır ki, “onların donu (nimtənəsi) başdan dizə qədərdir” (8, s.186). Apardığımız araşdırmalar göstərir ki, Nizami dövründə qadın geyim kompleksinin ayrılmaz tərkib hissəsi olan nimtənə sonrakı dövrlərdə özünün biçim tərzinə və tikiş texnologiyasına görə müəyyən dəyişikliklərə uğramış, bütün orta əsrlər boyu ad mənsubiyyətini dəyişməyərək (aşığı yaradıcılığında, xüsusilə Dirili Qurbani, Xəstə Qasım, Aşıq Abbas Tufarqanlı, Aşıq Ələsgər və b. şerhlərində, eləcə də bu dövrdə yaşayıb-yaratmış bədii söz ustalarının ədəbi irsində nimtənə (mintənə) qadın üst geyimi kimi tərənnüm olunur) XX əsrin ortalarına kimi sevilə-sevilə geyilmişdir (15, s.167-168). Lakin Nizami dövrünün uzunətək nimtənəsindən fərqli olaraq XIX-XX əsrin əvvəllərində geyilən “nimtənə gündəlik geyim növü kimi yun və pambıq parçadan, “baş paltarı” kimi isə məxmər, darayı, zərxara, atlas, tirmə və b. parçalardan tikilirdi. Çəpkəndə olduğu kimi, onun da ətəyinə, qollarının ağzına, yaxa və yan kəsiklərinə qızıl-gümüş düzmələr bəndlənir, sərmə, bafta tutulur, pərvanə verilir, zəncirə tikilirdi” (16, s.105).

Etnoqrafik və sənətsünaslıq ədəbiyyatında çox vaxt qadın üst geyim tiplərindən olan nimtənə (mintənə) ilə çəpkən tipoloji cəhətdən oxşarlıq təşkil etdiyinə görə eyni bir geyim tipi kimi qəbul olunur. Sənətsünaslıq doktoru S.S.Dünyamalıyeva “Şəki, Bakı, Şamaxı, Naxçıvan, İrəvan, Lənkəranda geyinilmiş arxalıqlar çəpkənin birbaşa sələfləridir”- yazır (4, s.353). Eyni fikri təsdiqləyərək bir qədər

Turk chepkeni

də genişləndirən tarixçi-etnoqraf F.İ.Vəliyev yazır ki, «istər faktik, istərsə də etnoqrafik materialların araşdırılmasından aydın olur ki, Kiçik Qafqaz bölgəsində geyilən zıvını da daxil olmaqla, arxalıq, nimtənə (mintənə), lavada (ləbbadə), baharı və küləcə kimi qadın üst geyimlərinin biçimlənməsində, xüsusi geyim tipii kimi ayrılmasında “çəpkən” mühüm rol oynamışdır. Başqa sözlə desək, Azərbaycanın Şəki, Bakı, Şamaxı, Naxçıvan, İrəvan, Lənkəran, Gəncə, Qərb, Şuşa və b. bölgələrində geyilən qadın üst geyimləri birbaşa çəpkənin sələfləridir” (14, s.33.). Azərbaycanın XII-XVI əsrlər dövrü tarixi etnoqrafiyasının tədqiqatçısı Ş.T.Bünyadova isə yazır ki, “əldə olan mənbələrdə Azərbaycanın milli qadın geyim növü kimi geniş yayılan çəpkən haqqında məlumatımız yoxdur. Lakin o, bir növ, arxalığı xatırladan geyim növüdür və miniatür sənəti nümunələrində rast gəlməsək də, arxalığın bir qədər qapalı dəyişmiş formasından başqa bir şey deyildir. Sadəcə arxalığın modernləşdirilmiş formasıdır” (2, s.185). Miniatür sənəti nümunələri əsasında orta əsr Azərbaycan geyimlərini araşdıran sənətsünas S.Y.Sadıxova öz əsərində çəpkən və nimtənə haqqında heç bir məlumat vermir (23). Vaxtilə keçmiş Xaldan rayonunun Ocək kəndindən XIX əsr qadın geyimlərinə aid etnoqrafik materiallar toplamış Z.A.Kilçevskaya isə çəpkənin qadın geyim tipi kimi geniş təsvirini versə də, onu nimtənə ilə eyniləşdirmişdir (20, s.190-195).

Turk chepkeni

XVII əsrin dastan yaradıcılığında nimtənə ilə çəpkənin ayrı-ayrı geyim tipləri olduğu xatırladılır:

*Örtübən başına şalı-zər gəzər,
Abıdan nimtənə, qızıl düymələr.
Yaraşır belinə zərbaftan kəmə, r
Çəpkənli, çarğatlı ağı bədən gəlir* (1, s.301).

Baki chepkeni

Zənnimizcə, bu geyim tipləri içərisində ən qədimdən istifadə olunanı elə uzunətək mintənədir (nimtənə). Ancaq mintənənin (nimtənənin) özünün də “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanından məlum olan qaftanın zaman-zaman təkmilləşdirilmiş forması olduğunu ehtimal etmək olar. Dastan qəhrəmanlarının geyimləri içərisində adı çəkilən “qaftan” tipoloji cəhətdən arxalığa çox yaxındır (9, s.150-153). Etnoqraf A.Ə.Əsədovanın belə bir fikri ilə razılaşmaq olar ki, “çiyin geyimi olan qaftan son dövrlərdə çiyin və bel geyim növlərinə bölünərək qofta-tuman adlandırılmışdır.

“Kitabi-Dədə Qorqud” oğuzlarının kişili-qadınli istifadə etdikləri əsas geyim tipi olan qaftan uzun tarixi dövr ərzində öz üstünlüyünü qoruyub saxlamışdır” (5, s.61). Deməli, xalq geyim dəstinə daxil olan qaftanın sonrakı təkmilləşmiş tipləri arxalıq, mintənə (nimtənə) və çəpkən olmuşdur. Hər halda nimtənə (mintənə) qədimliyinə görə çəpkəni üstələyir. Nizamidən sonra Dirili Qurbaninin və Tikmədaşlı Xəstə Qasımın ədəbi-bədii irsində hələ də çəpkəndən deyil, nimtənədən (mintənədən) söhbət açılır. “Aşıq ədəbiyyatımızın babası”, “ilk görkəmli saz şairi” (11,s.3) Dirili Qurbani öz istəklisi Pərinin geyimini aşağıdakı şəkildə tərənnüm etmişdir:

*Bülbül ayrılığı sitəmdi gülə,
Güləbətin naxış süsən-sünbülə.
Badilə nimtənə, üstədən silsilə,
Sərəndazdan töküb başa-baş Pəri!* (11, s.39)

Təxminən Dirili Qurbani ilə eyni dövrdə yaşamış Tikmədaşlı Xəstə Qasımın da şerlərində nimtənənin (mintənənin) adının çəkilməsi bu geyim tipinin uzun müddət xalqın istifadəsində olduğunu təsdiqləyir:

*Xəstə Qasım deyər: hənək hənəkli,
Ağ üzündə qoşa xallar bənəkli.
Ətlaz nimtənəli, ipək köynəkli,
Üstü-başı tirmə şalı Sənəm, gəl!* (12, s.14).

XVII əsrin aşıq şerində Tufarqanlı Abbasın (1,s.301), XVIII əsr azərbaycandilli poeziyanın zirvə nöqtəsi Molla Pənah Vaqifin (13, s.67, 76 və s.) yaradıcılığında nimtənənin (mintənənin) xalq geyim dəstinin ayrılmaz tərkib hissəsi olduğu dəfələrlə vurğulanır. M.P.Vaqifin müctəzadlarının (klassik şer formasıdır) birində nimtənənin (mintənənin) tam təsviri verilmiş, onun nəinki estetik, bir sıra texnoloji xüsusiyyətlərindən bəhs edilmişdir. Şerin ərəb-fars dilindən alınma sözlərlə ağırlığını nəzərə alıb tədqiqatçı-alim S.S.Dünyamalıyeva onun azərbaycanca məzmununu vermişdir: “Elə bir nimtənə ki, gözəl zərbaftdan (qızıl sapla toxunmuş parçadan) olsun, diba (qiyməti çox baha olan qızıl sapla toxunmuş ipək parça) onunla müqayisəyə gəlməsin. [Naxışları] başdan-başa bir-birinə uyğun gəlsin, təkcə həşiyəsi ayrı cür olsun. [Parçanın] üstündə aşıqla-məşuq rəsm olunsun, ürək zövqdən açılsın. Naxışları ulduza bənzəsin, yeri [yerliyi] göy kimi mavi (yaşıla çalan) olsun, görünüşü gözə xoş gəlsin. Ona tamaşa edənlərin baxışlarının oxu hər butasını hədəf eləyib dursun. Onun (nimtənənin) içində gözəlin [bədəninin] işığı şölə versin bütün parlaqlığı ilə. Görən desin ki, bu aydır, o isə ya ulduzlarla dolu göy, ya da dalğalarla dolu dəniz. Həccə gedənlər onun gözəl görünüşünü Kəbə evinin örtüyünə bərabər tutalar... Əgər [həmin nimtənənin] ətəyi əlimizə keçsə, əlbəttə, dərdən-qəmdən qurtararıq.

Şan-şərəfi şahənə geyimlərdən artıq ola, bəzəyi-rövnəqi ilə seçilə. Gəlin

gözəlliyindən artıq adama fərəh gətirə, zinət dəftərinə bənzəyə. Verdiyini nəşə şərab nəşəsindən artıq ola, Cənnət meyinin zövqünü verə. Yaxasında qızıl düymə dürdanəyə bənzəyə, əlbəttə ki, müvafiq gələ. Onu geyən qadının ağılı gedə, divanədən daha çox sərxoş gəzə, ərinin başına pərvanə kimi dönə və işlər qaydasına düşə... Əl daraq kimi zülfə dolana, həsrət candan çıxa. Şəriətin ehkamları bucaqlarda kitabxanalardakı kimi oxuna.

ef2685

[Nimtənənin] tərifini qiyamət gününə qədər əfsanədən daha çox dillərə düşə... Əgər bir yerə yüz böyük saame yığılsa, hamısına baş tacı ola..." (4, s.260-261).

Şair burada nimtənənin (mintənənin) var-dövlət (əmlak) rəmzi olduğunu, kamil sənət əsəri səciyyəsi daşdığını daha çox nəzər-diqqətə çatdırmışdır. Maraqlıdır ki, Azərbaycanın tarixi-etnoqrafik bölgələri içərisində ancaq Qarabağa məxsus olan və qadın geyimlərindən öz bəzək zənginliyi ilə seçilən "pullu çəpkən"lər XVII əsrdən etibarən xalqın istifadəsində olmuşdur. "Abbas-Gülgəz" dastanında: "Çəpkənli, çarğatlı ağ bədən gəlir" deyimi; M.Tərhanov və R.Əfəndiyevin "XVIII əsrdə qadınlar ilin soyuq aylarında üstə geyinlərində uzun qolu gödək "çəpkən", topuxlarına qədər uzanan "arxalıq", qolsuz, boynu, ətəkləri və qol yerləri xəzdən tikilmiş "kürdü" və "küləcə" adlı paltar geyirdilər. Çəpkən əsas etibarilə qalın parçadan tikilirdi. Daha çox sevimli çəpkənlər qırmızı və yaşıl məxmərdən olardı. Çəpkən bədənə çox gözəl oturardı. Onun yan tərəflərində aşağıda "çapıx" adlanan qabarıq hissələri olurdu ki, bu da qadın bədəninin daha gözəl görünməsi üçün idi" (10, s.48) - yazmaları XVII əsrdən başlayaraq nimtənəyə (mintənəyə) həm də çəpkən deyildiyini təsdiqləyir. Ümumiyyətlə, çəpkən nimtənənin qolu dəyişmiş formasıdır.

Avshar chepkeni

M.P.Vaqifin təsvir etdiyi nimtənə (mintənə) nümunəsi elə Qarabağın "pullu çəpkən"ninin tipoloji variantıdır desək, heç də yanılmırıq. Z.A.Kilçevskayanın XIX əsrə aid təsvirini verdiyi qadın geyimi - nimtənə (çəpkən) də bəzəklərinə görə Qarabağın "pullu çəpkən"inin eynidir (20, s.195). "Pullu çəpkən" gödək olub, kəmərinə qədər bədənə kip oturur, astarına pambıq qoyularaq sınıdır, qolsuz və boyunduruqsuz olurdu. Onun görünən hissələri (üzlüyü) ipək parçadan, astarı isə çit və ya bezdən olurdu. Bel yerində çəpkənin yaxası, uc hissəsində sikkə-pula qaynaqlanmış ilgəklərə ip keçirməklə bağlanırdı. Çəpkənin yaxasına, adətən, rus sikkəsi, İran abbası və şahısı bəndlənirdi.

ef3642

Bu pullar çəpkəni geyənin maddi durumundan asılı olaraq qızıl və ya gümüşdən ola bilərdi (17, s.82). Qarabağın azərbaycanlı əhalisinin “pullu çəpkən”lərinin bu xüsusiyyətlərinin təsvirini verən erməni mənşəli müəllif E.N.Babayan çox böyük elmi yanlışlığa yol verərək yazır ki, “onu (pullu çəpkəni - F.V., G.A.) yalnız yarımköçmə təsərrüfat forması ilə bağlı olan qadınlar (tərəkəmələr) geyirdi” (17, s.82), eyni səhifədə yazır ki, «XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində çəpkən Qarabağın azərbaycanlı qadınları arasında geniş istifadədə idi”. Zənnimizcə, bu cür çəpkən nümunələrinin dekorativ-bəzək səciyyəsinin zənginliyinə görə bəy xan, mülkədar, tacir-tüccar qadınları arasında geniş yayıldığını demək daha məqsədəuyğun olardı. Bu sətirləri yazmaqla erməni müəllif mənfur erməni ideologiyasına xidmət etmiş, Qarabağın azərbaycandilli əhalisinin yaratdığı milli-mənəvi dəyərləri aşağılamağa, xalqın geyim mədəniyyətinin tərəkəmə geyim mədəniyyəti olduğunu söyləməklə, bölgə əhalisinin əksəriyyətinin köçmə maldar (tərəkəmə) olduğunu, bir növ buradakı hakim türk etnosunun aborigen olmadığını “sübut etməyə” çalışmışdır. Bu, heç də belə deyildir. Qafqazın mədəniyyət mərkəzlərindən biri olan, türk dünyasının milli-mənəvi və maddi dəyərlərini xeyli zənginləşdirən Qarabağ bölgəsi əhalisinin geyimləri öz rəngarəngliyi ilə seçilmiş və varlı-zadəgan əsəb-nəsəbli təbəqələrin çoxluğundandır ki, burada Azərbaycanın milli geyimlərinin demək olar ki, bütün çeşidləri istifadədə olmuşdur.

Tədqiqatlar göstərir ki, həm nimtənə (mintənə), həm də çəpkən tipli geyimlər türk etnik-mədəni mühitində yayılma arealına görə də fərqlənirlər. Mintənə (nimtənə) geyim tipinin eyniadlı parçadan tikildiyinə görə belə adlanması elmi ədəbiyyatda qeyd olunur. Bu parçanın Azərbaycana Orta Asiyadan və İrandan gətirildiyi də məlumdur. V.P.Kurilyov bu parçadan tikilən geyimlərin Türkiyədə “miltan”, “mintan”, “mintana” adlandığını qeyd edir (21, s.122-123). Xarici görünüşünə görə türk “mintana”sı Azərbaycan mintənəsi (nimtənəsi) ilə tipoloji oxşarlıq təşkil edir. Ancaq çox maraqlıdır ki, Azərbaycanda qadın üst geyim tipi olan nimtənə (mintənə), Türkiyədə kişilərin geydiyi geyim tipi kimi təqdim olunur. V.P.Kurilyov N.Berkes adlı bir müəllifə istinad edərək yazır ki, Ankara vilayətinin kəndlərinə gələn dərzilər buradakı kişilərə rəngli pambıq parçalardan dik boyunduruqlu və qollu gözəl köynəklər tikirdilər ki, onu “mintan” adlandırırdılar. Əgər “gömlək” tipli köynəklər bir çox türk xalqlarına məxsus idisə, görünür, “mintan” üst geyim tipi türklər tərəfindən başqa xalqlardan alınmadır. İran (fars) mənşəli olan “mintan” sözü də bunu təsdiq edir (21, s.122-123). Ancaq bu fikri söyləməklə müəllif bir şeyi nəzərə almamışdır ki, sözügedən geyim tipi farslara aid ad mənsubiyyətini qoruyub saxlasa da, biçim tərzini və tikiş texnologiyasına görə sırf türk etnik-mədəni

mühitinə məxsus geyim tipi olmuşdur.

Çəpkənə gəldikdə isə, XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan, eləcə də Qarabağ qadınlarının geniş istifadəsində olan çəpkən - üst geyim tipi olub, astarlı tikilir və hətta yüngül sırıncıdır. Onu, iqtisadi imkandan asılı olaraq bəzən bahalı ipək parçalardan (kəmxə, məxmər, tirmə, zərxara, tafta, qumaş, atlas və s.), bəzən də pambıq, yun və adi parçalardan hazırlayırdılar. Rəng seçimi çəpkəndə daha ciddi nəzərə alınır. Belə ki, cavan gəlin və qızlar qırmızı, mavi, yaşıl; yaşlılar göy, palıdı, bənövşəyi, qara parçalardan tikilmiş geyimə üstünlük verirdilər. Çəpkən bədəni bel yerinə qədər kip tutur, buradan isə yanlarda qoyulmuş çapıq(yarmac) vasitəsilə enlənirdi. Adətən, yaxa, qol, çapıq, əmək və calaq tikişlərinin üzəri, görünməsin deyə, müxtəlif bafta, zəncirə, köbə, şahpəsənd, həşyə və b. bəzək elementləri vasitəsilə “basdırılırdı”. Çəpkənin yaxasının hər iki tərəfinə bəzən cərgə ilə qızıl və gümüş pullar tikilirdi. Belə çəpkənlər, yuxarıda qeyd olunduğu kimi, Qarabağda “pullu çəpkən” adlanırdı.

EF8960

Azərbaycanın ayrı-ayrı etnoqrafik bölgələrində çəpkən, adətən, qollarının quruluşuna görə fərqli xüsusiyyətlər kəsb edirdi. Etnoqrafik materiallar onun “uzunqol” və “sallamaqol” kimi iki variantının daha çox yayıldığını təsdiq edir. Qarabağ və Şirvan bölgəsində “sallamaqol”(“atmaqol”), Naxçıvan və Lənkəran-Astara bölgələrində “uzunqol”, Gəncəbasar bölgəsində isə dirsəyə qədər qolu olan çəpkən geniş istifadədə olmuşdur. Uzunqol çəpkənin qolları dirsəyə qədər dar olur, sonra yelpazə şəklində 20-30 sm enlənirdi. Hərəkət sərbəstliyi yaratmaq üçün qoltuğun altında kəsik saxlanılırdı. Sallamaqol çəpkəndə isə qollar qondarma olaraq çiyin tikişlərinin üstünə tikilir, ucları “ələk” və ya “qolçaq”la tamamlanırdı. Adətən, soyuq havalarda qolçaq qondarma qolun kənarına tikilmiş ilgək-düymə vasitəsilə yığılıb qol şəklinə salınırdı. Bəzən isə qolçaq dirsək bükümündən biləyə qədər bəzəkli qaytanla da bağlanırdı. Bir qayda olaraq, sallamaqol çəpkənin qoltuqdan dirsəyə və biləkdən barmaq uclarına qədər olan hissəsi açıq saxlanırdı. Çəpkən qollarına gözəl görkəm vermək və rəng harmoniyası yaratmaq üçün onun astarı daha qiymətli, rəngli və fərqli parçadan hazırlanırdı. Xalq oyunları və rəqslər zamanı bu rəng harmoniyası, qolçaq ətrafını bəzəyən qozalı düymələr, xırda zəngi (zıncırovu) xatırladan bəzəklər, qızıl və gümüşdən kəsilmiş pulların (sikkələrin) çıxardığı melodik səslərlə həmahəng qadın gözəlliyinə xüsusi rəvnəq verirdi.

Maraqlıdır ki, yenə də rus müəllifi V.P.Kurilyov Türkiyədə çəpkənin kişi geyim tipi olduğunu və jiletin (yelək) üstündən geyildiyini qeyd edir. Müəllif yazır ki, bu geyim tipi kəmər yerinə qədər çatır, alçaq və düz boyunduruqludur, yaxası boyvə-boy açıqdır, düymələnmir, biləkdə yarığı olan uzun qolludur və pambıq parçadan

əlvan astarlıdır. Türklərin digər geyim növlərindən fərqli olaraq bu geyim tipi “min-tan” adlanan geyim tipi kimi, çiyinlərində tikişləri vardır. Onu evdə toxunmuş və ya yerli istehsalə məxsus yun parçadan hazırlayırlar (21, s.123). Bu kişi geyim tipi haqqında ətraflı məlumat verən müəllif daha sonra çəpkən sözünün türk mənşəli olduğunu, eyniadlı geyim tipinin qırğızlar, qazaxlar, türkmənlər, qaraqalpaqlar və Orta Asiyanın digər türkdilli xalqları, eləcə də Cənubi Sibir türkləri arasında geniş yayıldığını söyləyir. Lakin türklər bu geyim tipinin adını qoruyub saxlasalar da, zaman-zaman onun biçim tərzində və formasında dəyişikliklər etmişlər. Belə ki, Orta Asiya xalqları və Cənubi Sibir türkləri arasında çəpkən topuğa qədər uzun və uzunqollu xalata deyilir (22, s.14-15). Bu geyim tipinin formasındakı əsas dəyişiklik onun ətəyinin əhəmiyyətli dərəcədə gödəldilməsidir ki, bu da, hər şeydən əvvəl, Anadolu türklərinin həyat tərzinin və əsas təsərrüfat məşğuliyyətlərinin köklü surətdə dəyişməsinin nəticəsi olmuşdur. Əgər yuxarıda sözügedən türkdilli xalqlar əsas etibarilə köçmə (köçəri) həyat təzi keçirirdilərsə, Kiçik Asiyada məskunlaşan köçmə-maldar türkdilli əhali isə tədriclə oturaqlaşmış və əkinçiliklə məşğul olmağa başlamışlar. İsti, köçmə-maldarın ayağını at belində soyuqdan qoruyan uzunətək xalata (çəpkəni) türk əkinçisi əhəmiyyətli dərəcədə gödəltmişdir ki, çöl-təsərrüfat işləri ilə məşğul olan zaman ona zəruri olan sərbəstliyi versin (21, s.123). Zənnimizcə, qaftanın, uzunətək nimtənənin (mintənənin) də ətəyinin bu cür qısaltdılmasında bu mülahizə əsas rol oynamışdır.

XIX-XX əsrin əvvəllərində xalqın istifadəsində olan, türk etnik-mədəni mühitində yaranıb-biçimlənən, qadın-kişili hər kəs tərəfindən geyilən çəpkən türk xalqlarının ortaq milli-mənəvi və maddi dəyərlərə sahiblik etdiyini göstərən əsas maddi faktlardan biridir. Bu geyim tipi, formasında və biçim üslubunda, həmçinin dekorativ-texnoloji bəzək səciyyəsinə fərqliliyi nəzərə almasaq, tipoloji cəhətdən türk xalqları arasında geniş yayılan eyniadlı geyimin müxtəlif variantıdır.

Bəzi türkdilli xalqlarda çəpkən sözü “çekmen” kimi ifadə olunur. Bir maraqlı cəhəti də qeyd edək ki, qədim türk dilində “üst geyimlərinin tikilməsində istifadə olunan parça növü “çek” adlanır”(19, s.143). Görünür çəpkən sözünün kökündə həmin parçanın adı dayanır. Elə bəzi türkdilli xalqlar arasında «çəpkən» sözü bu geyimin tikildiyi parçanın növünü ifadə edir. Məsələn, qaraçaylar arasında «çəpkən» həm mahud parçanın növü, həm də «çərkəzi» tipli geyimin adı kimi təqdim olunur (24, s. 25).

AMEA-nın Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Etnoqrafiya fondunda Qarabağ məxsus 45 saxlama vahidi çəpkən mühafizə olunur. Onların 15 ədədi kəmxə, 9 ədədi tirmə, 2 ədədi məxmər, digərləri isə müxtəlif növ ipək parçalardan tikilmişdir. Bu geyim tipləri üzərində apardığımız tədqiqatlar, onların ölçü, tikiş texnologiyası, dekorativ bəzək səciyyəsi, istifadə olunan parça materiallarının növləri və s. ilə bağlı müşahidələrimiz göstərir ki, Qarabağ çəpkənlərinin ümumi uzunluğu 43

sm-dən 57 sm-ə qədər ola bilir. Qarabağ çəpkənləri Şamaxı və Bakı bölgələrində əhalinin istifadəsində olan çəpkənlərdən bədəninin uzunluğuna və çapıqlarının formasına görə fərqlənir. Məlumat üçün qeyd edək ki, Bakı və Şamaxı çəpkənlərinin boyu bəzi hallarda 56-63sm-ə, yan çapıqları isə 8-10sm-ə çatır. Qarabağa aid yalnız iki çəpkənin (Kəbirinckilərə məxsus EF1713 və EF1721 inventar nömrəli çəpkənlərin) yan çıxıntısı 6 sm-dir ki, onun da çapıq kənarına verilən şəhəpəsəndin eni ilə bağlı olduğunu hesab edirik.

AMEA MİLLİ Azərbaycan Tarixi Muzeyində saxlanan çəpkən nümunələri üzərində apardığımız müşahidələr göstərir ki, adətən çəpkənin yaxası açıq formada saxlanılır. Bəzi hallarda yaxanın hər iki tərəfinə paralel olaraq çarpaz tikilir, ipək ip həmin çarpazlardan çalın-çarpaz keçirilərək tarım çəkilib bağlanır.

Bu baxımdan məxmərdən tikilmiş EF 4231 saylı inventar bəzək tərtibatına görə diqqət cəlb edir. Çəpkənin yaxasına hər tərəfdə 4 ədəd olmaqla metaldan hazırlanmış çarpazlar tikilmişdir. Onun yaxası boyunca, ətəyinə və yan çıxıntılılarına bafta tutulmuşdur ki, bu da geyimin gözəgəlimliyini artırmışdır.

Estetik baxımdan diqqət cəlb edən növbəti çəpkən (EF 5135) qırmızı rəngli tirmədən tikilmişdir. Çəpkənin yaxa kəsiyi, ətəyi, qol və çapıq kənarlarına, eyni zamanda çapıq ətrafına şəhəpəsənd və sərmə ilə dekorativ bəzək tərtibatı verilmişdir.

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Etnoqrafiya Fondunda EF3571- inventar nömrəsi altında bir çəpkən nümunəsi diqqətimizi daha çox cəlb edir. Sənətsünas S.S.Dünyamalıyevaya görə bu çəpkən-axalıqdır. Ancaq geyim özündə daha çox çəpkənin elementlərini cəmləmişdir. Atmaqollara malik olan geyimin yanlardakı çapığı eynilə Qarabağ çəpkənlərinə xasdır. Geyim qara rəngli məxmər parçadandır. Məxmərin xovu tamamilə getmişdir. Geyimin bütün səthi güləbətindən və ipək sapla tikmə üsulu ilə kəməxə parçanın çeşnisinə uyğun tərzdə bəzədilmişdir. Kətəbələr gümüşü, kətəbəninin ortasındakı güllərin konturları qızılı güləbətindən, gülün ləçəkləri qırmızı, narıncı, bənövşəyi, yarpaqları yaşıl rəngli ipək sapla tikilmişdir. Yaxasının sol tərəfində güləbətindən sapla toxunmuş 32 sm uzunluğunda ilgək-qaytan tikilmişdir. Lakin qarşı tərəfdə bir dənə də olsun düymə izinə rast gəlinmir. Eyni materialdan qollarının kənarında 20 sm uzunluğunda ilgək qaytan tikilmişdir. Yaxasının sol tərəfi trapesiya formalı, digər tərəfi ətəyə qədər düzbiçimlidir, yalnız bel hissədən bir qədər kənara doğru meyilləndirilmişdir. Yaxası, ətəyi və qolçağın ortasına 4 sm, qolçağın kənarı boyunca 3 sm enində qızılı rəngli gümüş və ipək sapla işlənmiş yelən verilmişdir. Yelənin alt tərəfi kəməxə parça ilə köbələnmişdir. Əlçəyin kənarına gümüş və qara ipək sapla toxunmuş sərmə çəkilmişdir. Əlçəyin uzunluğu 16 sm, yaxası, ətəyi, belə qədər yan çapıqları və atma qollarına verilmiş yelənin hər iki tərəfinə gümüş və qırmızı ipəkdən toxunmuş sərmə çəkilmişdir. Əlçəyin uz. 16 sm, qolunun əlçəyə qədər uz. 59 sm, boyunun uz. 99 sm, bel dairəsi 90 sm, yan çapıqlarının hündürlüyü 42 sm, eni 2 isə sm-dir. Bu çəpkənin türk soylarından olan

avşarların (əfşarların) geyimi olduğu qənaətinə gəlirik. Topladığımız etnoqrafik çöl materialları rus müəllifi V.P.Kurilyovun yuxarıda verdiyimiz fikrini təsdiqləyərək Qarabağda çəpkənin yüksək zümrəli əfşarlar arasında kişi geyimi kimi də istifadə olunduğunu sübut edir. Məlumatçılarımızın söylədiyinə görə avşar elinin sayılan-seçilən kişiləri bahalı parçadan tikilmiş, qızıl-gümüşlə işlənmiş, dizə qədər uzunluğu, atmaqolları olan çəpkən geyinirdilər. Belə geyimlər hər kəsə nəsb olmur, barmaqla göstərilirdi(6; 7). Məlumat üçün qeyd edək ki, Ənvər Çingizoğlu və Aydın Avşar yazdıqları “Avşarlar” əsərində bir çox tarixi mənbə və məxəzlərə (F.Rəşidəddin, Əli Yazıçıoğlu, Əbdülqazi Bahadır xan Xivəli, M.Kaşğari, F.Mübarəkşah və b. əsərlərinə) əsaslanaraq əfşarların (avşarların) Oğuz qurumunun 24 boyunun tərkibinə daxil olduqlarını və Avşar boyunun Boz-ok qrupuna mənsub olan Ulduz xanın törəmələri olduğunu göstərilir. Onlar Azərbaycan xalqı və dilinin formalaşmasında əsas rol oynayan və Azərbaycan ərazisində onlarca eyni adlı toponimlərin yaranmasında fəal iştirak edən etnos olmuşlar. Türk xalqları abidələrində bu tayfanın adı dönə-dönə çəkilir (3, s.29). Müəlliflər Avşar ellərinin yayıldığı 24 tarixi bölgədən birinin də Qarabağ olduğunu qeyd edirlər: “Avşar elinin binayi-qədimdən məskunlaşdığı bölgələrdən biri də Qarabağdır. Əski tarixçilər Qarabağı avşarların vətəni hesab edirlər. Qarabağda avşar elinin araşlı oymağı binə bağlayıb. Hazırda Ağcabədi bölgəsində Avşar adlı 3 kənd, Araşlı adlı yurd yeri var. Həmin bölgədəki Hüsülü kəndinin ən böyük tayfalarından biri Ərəşli adlanır. Qarabağ Arazbarında Ərşə adlı başqa bir yurd yeri avşarların nişanəsidir” (3, s.49). Hazırda avşarlar əsasən Azərbaycan, Türkiyə və İranda yaşayırlar.

Qarabağa aid çəpkənlərin öz gözəlliyi ilə diqqət cəlb edən nümunələrindən biri - EF1721 sayılı inventar çəhrayı rəngli zərxara parçadan, tumanla birlikdə dəst tikilmişdir. Qarabağ çəpkənləri işərisində yan çıxıntısı 6 sm olan nümunədən biridir. Yaxası, ətəyi, yan çapıqları, yan tikişləri və atma qollarına yüksək zövqlə işlənmiş səhpəsənd verilmişdir. Yaxasına tikilmiş qarmaqlardan qırmızı ip keçirilmişdir.

Çəpkənlərin yan çapıqlarını əmələ gətirmək üçün material dördbucaq formada kəsilərək ön və arxa hissəyə birləşdirilmişdir. Öndəki iki lay aşağıdan yuxarıya qalxdıqca yaxada ensizləşir. Çəpkənlərin əksəriyyətində (EF3640, EF1506, EF3318, EF3319, EF3558, EF4231 və s.) ətəyin üst-üstə gəlməsini təmin etmək üçün ön hissəyə 3-4 sm enində, müxtəlif hündürlüklərdə üçkünc formalı parça əlavə edilmişdir.

Əlçəklər əksərən oval, bəzən üçkünc (EF5911, EF3643, EF4588, EF4587, EF4597, EF1604, EF2327, EF1604, EF5276, EF5917) formalı tikilmişdir. Düyməli qolçaqlara az təsadüf edilir (EF3643, EF4597, EF5276, EF5917).

EF4596 sayılı inventarın qolçağında digər inventarlarda rastlamadığımız kiçik bir element vardır. Qolçağa düymə əvəzinə qolu keçirmək üçün qaytan bəndlənmişdir. Bu qolçağın qolda sabit vəziyyətdə qalmasını təmin etmək üçün düşünülmüşdür. Geyim 1959-cu ildə Vəzirova Gülşəndən alınmışdır. Inventar kitabda Bakı

sakini kimi qeyd olunsa da, o, əslən Qarabağın məşhur Vəzirovlar nəslindəndir.

Beləliklə, Qarabağın ənənəvi qadın geyimlərinin mühüm tərkib hissəsindən biri olan çəpkənin bir geyim tipi kimi yaranıb biçimlənməsi, keçdiyi təkmil inkişaf yolu və digər milli qadın geyimləri ilə (qaftan, nimtənə) oxşarlığı onun uzun müddət xalqın istifadəsində olduğunu təsdiqləyir. Xüsusilə Qarabağın “pullu çəpkən”i türk etnik-mədəni mühitinin milli müəyyənlik göstəricisi olmaqla, təkcə Qarabağ qadınları tərəfindən deyil, həm də erməni qadınları tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir, onu özünü küləşdirməyə çalışan ermənilər geyim mədəniyyəti sahəsində də milli-maddə dəyərlərimizə xəyanət yolunu tutmuşlar. Buna son qoymaq üçün geyim mədəniyyətimiz hərtərəfli araşdırılmalı, YUNESKO-nun qeyri maddi-mədəni irs siyahısında daxil edilməlidir ki, ona xain əllər uzadılmasın.

İstifadə edilmiş ədəbiyyatın siyahısı:

1. “Abbas və Gülgəz”. Azərbaycanın məhəbbət dastanları. Bakı, Elm, 1979
2. Bünyadova Ş.T. Azərbaycanın təsərrüfatı və maddi mədəniyyəti (XII-XIII əsrlər). Bakı, Elm, 2007
3. Çingizozğlu Ə., Avşar A.. Avşarlar. Bakı, “Şuşa” nəşriyyatı, 2008
4. Dünyamaliyeva S.S. Azərbaycanın geyim mədəniyyəti tarixi. Bakı, 2001
5. Əsədova Ə.A. Orta əsr Azərbaycan xalq geyimləri (Kitabi-Dədə Qorqud dastanları əsasında). Dünya azərbaycanlıları: tarix və müasirlik (Elmi-nəzəri toplusu) II buraxılış, Bakı, 2004
6. Məlumat Ağcabədi rayonu Xocəvənd kənd sakini Cəfərov İsmayıl Əmir oğlundan götürülmüşdür (1928)
7. Məlumat Ağcabədi rayonu Hüsülü kənd sakini Cəfərova Qəmzə Əhməd qızından götürülmüşdür (1930)
8. Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi. Bakı, Elm, 1981
9. Rəcəbli Q. Ə. “Kitabi-Dədə Qorqud Azərbaycanın qədim və orta əsrlər geyimləri haqqında”. Dil və ədəbiyyat. Nəzəri, elmi, metodiki jurnal. № 4 (29), 2000
10. Tərhanov M., Əfəndiyev R. Azərbaycanın xalq yaradıcılığı nümunələri. Bakı, 1959
11. Ustad aşığılar: Qurbani. 55 şer. Bakı, 1972 – kitabına Araz Dadaşzadənin ön sözü.
12. Ustad aşığılar: Xəstə Qasım. 46 şer. Bakı, 1972
13. Vəqif M. P. Əsərləri. Bakı, Yazıçı, 1988
14. Vəliyev F.İ. XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın maddi mədəniyyəti. Geyimlər, bəzəklər. Bakı, Elm, 2006
15. Vəliyev F.İ. Milli qadın geyimlərimiz aşığı yaradıcılığında. “Musiqi dünyası”, № 3-4. Bakı 2006
16. Vəliyev F.İ. XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın maddi mədəniyyəti (tarixi-etnoqrafik tədqiqat). Bakı, Şərq-Qərb 2010
17. Бабаян Е.Н. Азербайджанская народная одежда Карабаха конца XIX - начала XX века (Материалы к разделу «Одежда» Кавказского историко-

- этнографического атласа). – «Известия Академии Наук Азерб.ССР (серия истории, философии и права). № 4, 1973
18. Белицер В.Н., Г.С.Маслова. Против антимарксистский извращений в изучении одежды. СЭ, № 3, 1954
 19. Древнетюркский словарь. Из-во Наука Лен. отдел, Л.1969
 20. Кильчевская З.А.. Азербайджанский женский костюм XIX века из селения Оджек Халданского района. МКА, вып. 2, Баку, 1951
 21. Курылев В.П. Хозяйство и материальная культура турецкого крестьянства (новейшее время). М., Наука, 1976
 22. Потапов Л.П.. Одежды алтайцев. Сборник МАЭ, т. XIII, М-Л. 1953,
 23. Садыхова С.Ю. Средневековый костюм Азербайджана (по данным миниатюр). Баку, Елм, 2005
 24. Студенецкая Е.Н. Одежда народов Кавказа (о собирании материалов для Кавказского историко-этнографического атласа). СЭ, № 3, 1967,
 25. Сухарева О.А. Вопросы изучения костюма народов Средней Азии. // Костюм народов Средней Азии. М.: Наука, 1979

Фазаил Велиев, Гюльзаде Абдулова
Традиционная женская одежда Карабаха в XIX-начале XX вв.
(чепкены)

Резюме

Ключевые слова: *Карабах, чепкен, нимтена, культура одежды, женская одежда*

Представленная статья посвящена этнографическому изучению важной составной части традиционной женской одежды Карабаха – чепкена. В статье вносятся ясность в такие вопросы, как зарождение женской наплечной одежды, этапы ее формирования, ареал распространения, технология кроя и шитья. Сравнивается чепкен с кафтаном и нимтена, выявляются их общие и отличные черты. В статье они представляются как народные одежды исторически обогащающие культуру одежды. Здесь также отводится место этнографическому описанию и локальным особенностям «пуллу чепкен» («чепкен с монетами») Карабаха.

Fezail Veliyev, Gulzade Abdulova
Traditional women's garment of Karabakh in the
XIX-at the beginning of the XX centuries
(chepkens)

Summary

Key words: *Karabakh, chepken, nimtene, clothing culture, women's wear*

The article deals with the study of chepken which is an important part of traditional women's garment of Karabakh from the scientific and ethnographic view point. In the article issues such as the origination of chepken –women's shoulder garment, formation from time to time, area of distribution, the sewing technology are brought to light. Chepken is compared with such women's clothes as gaftan (caftan) and nimtene (women's shoulder garment), are revealed their similarities and differences, and is introduced as national garment historically enriching the clothing culture. Also it is extensively illuminated the local features and ethnographic description of Karabakh "chepkens".

